

ҚАЗАҚСТАН

12'2013 ЖЕЛТОҚСАН
ISSN 0234-3599

ӘЛЕУМЕТТІК

**ӘЛЕУМЕТТІК
ЖЕЛІГЕ
АРБАЛҒАНДАР**

2-3 б.

*Академиялық
дәрежедегі
алғашқы
қазақ суретшісі
хақында*

12 б.

**Әдемі қартай білген
Мәриям апа**

20-21 б.

*Келе жатқан
жаңа
жылдарыңызбен!*

*Бөбектерді
мейіріміне бөлеген*

Анар Смакова

Табыл Құлыяс

Он бесінде кешкен

Исатай-Махамбет көтерілісі кезінде
өмір сүрген ақын
Алмажан Азаматқызы туралы

Тылсым табиғат құдіретіне табындырғысы келе ме, әлде жаратушыға жалындырғысы келе ме, әйтеуір, дүлей аптап құм жиегінде отырған елді табаға салған бидайдай қуырып күйдіріп барады. Сол жылғы алапат ыстық қара жерді де тілім-тілім етіп жарып жіберген, осыдан 169 жыл бұрын қып-қызыл отты жел біразға дейін ұрып та тұрған-ды. Жайық жақтан кешкі самал емес, өрт шарпығандай біртүрлі күйік иісі шығатын тәрізді. Сұрқай тірлікке атойлап қымқуат қосылған орыс әлділері жер шұрайынан қазақтарды біртіндеп ығыстырып, әлдіңің әлсізді басынуы, ажал құштырып тасынуы белең алған кезі-тін. Әумесер тобырлары құдық суына бола, жер жағдайына бола, бас жарып, көз шығару ғана емес, қанды қырғындарды да салып әбден мезі етулі. Әншейін жіпке тізіп, отбасында күңкілмен тынатын алакөздік емес, халықтың ертеңін көп қылатындай қасірет белгі берді. Үрей үдеді, өлім көбейді. Төбе-төбе молалар қарамы ұлғайды.

Тайталасқа белді бекем буып, ер қаруы - бес қаруды сайлаған тұста таң қылаң бере, күн көкжиекке өрлей түсіп бұлтқа

сіңген кезде ақ боз үйде сәби дүниеге келді.

– Қыз ғой, қыз, «ырыс алды қыз» деген.

– Мейлі кім болса да, анасының жаны аман қалсын!

– Қыз деп кемсітпе, талай қырғын жорықта Жиёмбет батырдың дем берушісі болған Есенқыз анамыз кімнен кем болыпты? - дескен туыс-туғандар киіз үйдің іргесін түріп ақ таңды оятып жатқандай еді. Бұл кезде жындана соққан жел басылайын деген.

– Азамат, сүйінші!

– Қалағаныңды ал, - деген әкесі қуанышты еді.

– Қызың, «әке, атқа мінемін», - деп жатыр.

– Батыр болсын, батыл болсын, іштен шыққан перзентім ғой.

«Батыр болсын» деген сөзді әкесінің аузына құдай салды ма, Алмажан «туған жерімді, халқымды ерлерше қорғасам арман бар ма» деп ой түйетін еді.

Расында Азамат қызын ер балаларша тәрбиеледі, сымбатты келбет-көрік пен өмір кеңістігінде жовалғанын табатындай

көзқарас қалыптастырды. Әкенің бір ауыз сөзін анасынан естігені ме, әйтеуір, ерке мінез, ақындық жүрекпен:

«Туған жердің қызы едім,

Қадірім бастан кетпеген.

Тепкісін көріп көптің,

Атқа қондым сертпенен» деген жүрек шымырлатар асқақ үн бірте-бірте қалыптасып, замандасынан алға шыға берді. Түсінде шошыса анасы қылышпен ұшықтап емдеді, басына қанжар жастады, босағадағы болат тағаға тағзым етіп, дұғасын оқыды. Ауырса туған жердің жеті түрлі шөбінің қоспасына шомылдырды. Қыз ғой деп үстіне қызыл-жасылды киім, әшекейлерді жолата қоймады, бір түсті киімді бойына жарастырды. Пендені тіміскілейтін тіл-көзді жебенің ұшымен жасқап жүрді. Ана мейірі қабағына кірбің түсірген жоқ, өмір есігін өкінішсіз ашып, бақытты болуын жатса-тұрса тіледі. Ақын қыздың балаң кездің өзінде жүрек үні қараңғылықты жарып шығып:

Жамандықты күтпеп ем,
Жастықтың албырт
шағында.

Атқа қондым сертпенен,
Үстемдікке бағынбай.
Бұл дүниеде тірі өлім,
Кісіге кісі табынған
Ісі түсіп наданға,

Көзін сатып жалынған, - деген өлең жолдары бойын билеп, ойын асқақтатып, қиялын көкке көтергендей болды ма екен? Өршіл ақын Махамбет қасиетіне еліктеді ме?

Алмажан жасынан бәйгеге түсті, қыз қуу, көкпар тарту сынды ұлттық өнерлерде де ерекше алғырлығымен танылды. Он беске жетпей-ақ ел қорғаны болар ерлерше тастүйін боп, қыран келбетті таныта бастады.

Дамыл көрмей, жан ұшырған езілгендер Еділ, Жайық бойына орыстардың жаппай қоныстана бастағанына өліспей беріспеуге бекінулі. Тағаты таусылған қалың топтың жүрек үні:

Үстемдікті талқандау,
Халықтың болды арманы.

Қып-қысқа мына жалғанда,
Еркіндік еді алмағы.
Зіл-батпандай ауырлық,
Патшаның өзгі салмағы.
Күнкөрістен айырып,
Байлықты түгел жалмады.
Жоғалғандай құндылық,
Хан билігі аумалы.

Алакөздік жындылық,
Әзәзіл ойлы жауыздар,
Жігерді тұрды құм қылып.
Атқа қонған қалың қол,
Кек алуды үн қылып.
Исатай бастап барады,

Еркіндікті жыр қылып, - деген алмас қылыштай өткір сөздер халық күйін шертті. 1836-37 жылдардағы Исатай Тайманов басқарған қазақ халқының ұлан-байтақ жері үшін азаттық соғысына Алмажанның әкесі Азамат та қызымен бірге қатысты. Алмажанын ертіп шикі жас ұлы Төрежанның маңдайынан сүйіп, шыыршық атып, ақ тілекпен аттанды. Хан өзінің қолшоқпары болған би төрелерге мүлік есебінен жерді бөлшектеп үлестіргенге қалай көнсін.

Хан сарайындағы Балқы сықылды ұлт сатқындары Еділ бойына орыстардың қала салуын қуанышпен қабылдап, қара халықты орыстың армиялық күшімен езіп-жаншуға от тұтатып, Жәңгірдің колтығына су бүркіп отырды. Тарихи есепте отыз мыңдай үйдің сексен мыңдай халқы болғанға ұқсайды. Солардың көбі - жер-суымен ғана күнкөріс еткен қаратабан шаруалар. Исатай-Махамбет бастаған көтерілісшілердің қылышы қынабынан суырылғанша таудың тасындай бір мың қолы болыпты. Ал, хан Жәңгір мен орыс әскерінің саны төрт мыңнан асып жығылыпты. Патшаның керегесін шайқалтқан көтеріліс қырғынында төгілген қанға ханның ақылы жетпеді ме, әлде сұс көрсетіп тәж-тақтың беделін арттырғысы келді ме, әлде құзғын көмейге түсетін пайда ма, немесе жанындағы жексұрындардың айтақтауы ма, оған төрелік беру - біздің шаруамыз емес. Әйтеуір, қан қақсатып кедей-көпшіктің жерін тартып алғандар да, қанға қолын малғандар да қабірінде тек жатты деймісің. «Көріңде өкіргір» деген халық қарғысы тұқым-тұқиянын оңдырды деймісің. Жазықсыздардың қиелі қаны көтерілмей тұрмайды, зұлымдықты оңдырмайды. Пенденің адал жолмен өсіп-өнуіне қастандықты Жаратқан кешірмейді. Кінәліні тамұх отына итере салады. Оны шөл басқан көз түсіне ме? Миында Ібілістің айтағы тұрады...

Байлыққа, қанауға, талауға, қырып-жоюға қымсынбайтын, айылын жимайтын албасты билер Исатай көтерілісінде қаза тапқан Азаматтың да отбасын ойрандайды. Ерін жоқтап езілген Азаматтың жары өзегіне түскен қайғыдан көз жұмады. Жеті жасар Төрежан мен он бес жасар Алмажанның мал-мүлкін билер талап алады. Оны Алмажан «Жетім қыз» поэмасында былайша суреттейді.

«Бұлбұлым ұшып кеткен соң,

Танымал тұлғалар

жарықтан шығып тап болдым,

Қараңғы тұман түндерге, қас ақымақ болмасаң, өлімге неге күлесің,

Қайдан білдің, тоғыз би, бола-рын неден қазаның?

Қадірсіз қызың мен болсам, алдына келсін балаңның.

Қызыл тілім сау болса, асықпай жүр, тоғыз би,

Басыңды бір тығармын, артына өлген анаңның»

деген өлең жолдары қараңғы түнді жарып өткен найзағайдай болса керек.

Батырлық, әжеттік, көктілік, қатыгездікке кешірімсіздік поэманың өн бойында жібектің тінінің берік қиоласқан.

Адуын күшке мойынсұнбай, Исатайдың жорығынан тәлім алып, Махамбеттің алмас қылыш жүзіндегі өлеңінің мән-мағынасымен суарылып, болаттай қайнап піскен жолдар «Алтын зер салсам жарасар, қара мауыт жазаға, арғымақ жөксем жарасар, күймелі күміс шанаға, өке, өзің кеткен соң, атаңа нәлет тоғыз би, қызылы сәнбей сәулелің, жетімге келіп қол салып, дұшпанға қойды табаға», - деп тәгіліп тұрған ыза-кек, батырлық туын сәнбейтің жарық жұлдыздай көтерер еді. Кейбір жасық жандай сағы сынып, бүгежектел тірліктен түңілу поэмада мүлдем жоқ. Аңсаған асқақ асырларға кететін арман бар, ел қорғанына әлі жарармын деген ұшқыр қиял бар, сарыла сағынған еркіндікке қол жеткіземін деген болаттай берік үміт бар, қантөгістен титықтап, қалжырағандықты әрбір өлең жолы байқатпайды. «Дегеніме келгенше, мекен етіп тұрмадым адыра қалған Нарында «мен» деген қазақ баласы, келешегі артық деуші едім кешегі әкем барында» деп ақ жауындай ерлік жолын өлеңмен тәгіп-тәгіп өтсе, он бес жасының өзінде аса таланттың Қазақ аспанында тағы бір айы туғанын сипаттайды.

Қайғымен басы дал болған Алмажан суға кеткен тал қармайтындай «зұлымдықты

тоқтатар Жәңгір хан» деп жеті жастағы інісі Төрежанды ертіп жаяу-жалпы жолға шығады. Азапты сапар әрбір минуты қауіп-қатерлі ауырлықпен арпалысып хан сарайына келсе, билері «Ханға кірем десең, пара бер?» - деп жетімді алқымынан алады. Оны ақын тілімен былайша жеткізеді. «Келіп едім даңқырым, Жәңгір ханның құзырына, күндіз-түні барсаң да, есігім бар кең деген.

Қалай еді билері, арызға келген жетімді, жібермей жолдан тоқтатып «параң болса, бер дегені! - Қоя бер, билер жөніме, қалжыңдасып тұратын, үйіңдегі жеңге емен» - деп жырлағаны жүрегінді тырнап өтеді. Сонау тарих қойнауындағы Жәңгір заманындағы әлсізге деген зұлымдық, қысастық, бүгінгі нарық жөндеггері қимылында қайталанып отыр.

Әкім не басшыға кіру үшін, жетім-жесірлер мұң-шерін айтып тілек етейін десе қаншама оққағарлар, өңменінен итеріп түсіні суытып, ызғар шашады. Темір сандықтың ішінде отырғандай сымалдарына тегін жолатпайды. Жәңгір хан, мыңдаған адамның қаны төгілуіне себепші болуының қасіреті өз алдына, жетім-жесір, әлсіздердің көз жасын арқалады. Бұл қылмысы ол дүниеде алдынан шықпады деймісің? Қарғыс алғанның тұқымы жуадай солмады деймісің? Жетімдерін жұбатудың орнына зар қақсатқан билер қайбір бүйірі шығып, мұратына жетті дейсің. Ажал жеткенде шыңғырғанын естігендер «жан дауысы шықты» деген сөз қалдырған болар.

«Ханға жақындама қарасы жұғады, биге жақындама пәлесі жұғады», деген ащы сөз сол сұрапыл жылдардағы түңілуден қалды ма екен? Ханнан әділдік күтемін деген Алмажанның бір зұлымнан құтыла алмай басына қара төнгендей көзде, хан сарайындағы билердің қара

жүректігі түңілдірмей қайтөді. Асқақ ақын қыз: «Қараша құс мекендер, қарағай-қайың тал басын, әкекем, өзің кеткесін, атаңа нәлет тоғыз би, ұмытып кетті-ау, Алласын», - деуі адам тағдырын шыбын құрлы көрмейтін қанішер жауыздықты Жаратушының жазасына тапсырады. Торыққан жүректің жұбануына демеуші болайық демейді, керісінше қаскөй, зұлымдық иелері әлсіздің тағдырын ойыншық етеді. Соны түсінген Төрежан қарап тұрмай:

Алатай, өне, күн шықты,
Ұреймен сонша түншықтым.
Мына жерде қансорғыш,
Пара сұрар жын шықты,
Тез кетелік, ел қарасына жетелік, - деп тақылдап еді. Онысы Алмажанның өлеңдері Күн сөнгенше тұрарын меңзеген Алла аузына салғаны ма еді. Әйтеуір, қара түнекті серпіп күн шығарына пенденің үміті үзілмейді. Үміт, сенім дегенің ажалдан кейін өлсе керек.

Алмажан Азаматқызы Исатай - Махамбет көтерілісінің жеңіліске ұшырап, одан тірі қалғандарының азапты өмірін осылай баяндаған екен.

Алмажанның «Жетім қыз» поэмасынан басқа да көптеген шығармалары болыпты. Ел аузында да, жазбаша сақталған өлең-жырлары күні кешеге дейін келіпті деседі. Бірақ, Орынбор мұрағаттарын ақтарып еркіндік аңсаған күрескер қыздың еңбегін іздеп жарыққа шығарып жанашырлық көрсету жағы жоқтың қасы, - деген Орынбор қаласындағы «Айқап» газетінің редакторы, ақын Аяған Нұрман: «Оян, қазақ, ойлан қазақ, аз емес қой көрген азап, жан-жағыңнан жаулар қамап, тартыс өтті қаншама ұзақ», - деп сөз соңында тақпақтата жөнелген еді.

«Қазақ поэзиясының қайталанбас ақ алмасы» делінетін Махамбеттің ізбасарларының бірі Алмажан Азаматқызының он бесінде от кешіп жүріп айтқан, жазған мұң-шері, тәгілген өлең-жырлары бүгінгі ұрпаққа қазақ ұлттым дегізетін, қанатты да, қайратты жігер беретін, жаныңды ұйытатын өшпес өнеге. Ерліктің құйма шындығы.

Астана – Орынбор - Астан